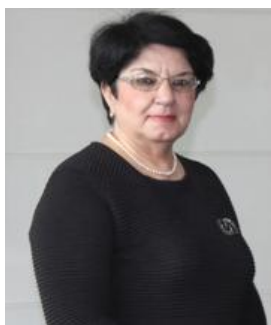

“Erməni soyqırımı” : Faktların həqiqəti.

Ermənilərin Yaxın Şərqlə və Qafqaz bölgələrində milli-siyasi qüvvə kimi siyasət səhnəsinə çıxmasının tarixi XIX əsrin əvvəllərindən – Rusiya-İran və Rusiya-Türkiyə müharibələrinin nəticələri olaraq 1813, 1828, 1829-cu illər Güllüstan, Türkmənçay və Adrianapol müqavilələri ilə başlayır. Bu müqavilələr əsasında Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin tarixi ərazilərinin bölünməsi, ermənilərin İrandan və Türkiyədən əzəli Azərbaycan (13 xanlığın ərazisi) və Gürcüstan (Axaltsix və Axalkalaki) torpaqlarına köçürülməsi erməni əhalisinin həyatında əsaslı iz qoydu. Yeni tarixi şərtlər, həmçinin istər Osmanlı Türkiyəsi, istərsə də Rusiya İmperiyasında erməni əhalisinin nisbətən üstün və qabaqcıl vəziyyəti, erməni milli şüurunda yüz illərlə bəslənən öz müstəqil dövlətçiliyini yaratmaq ideyasını artıq yetişməkdə olan erməni millətçiliyinin siyasi devizinə çevirdi. “Böyük Ermənistan” onun “yaradıcılarının” planlarına görə Osmanlı Türkiyəsinin və Rusiya İmperiyasının (Qafqazın – Azərbaycanın və Gürcüstanın) böyük ərazilərini əhatə etməli idi. Bu isə hakimiyyətlə öz separatçı niyyətlərini bəyan etmiş erməni əhalisi arasında artıq müəyyən münasibətlərin başlanmasını şərtləndirirdi.

Lakin nə qədər ki, Osmanlı Türkiyəsi güclü və qüdrətli idi, erməni millətçiləri dövlətə qarşı qalxmağa və hər hansı bir gözə çarpacaq fəaliyyət göstərməyə cürət etmirdilər. Lakin XIX əsrin ortalarından etibarən bu dövlətin daxili və xarici vəziyyəti mürəkkəbləşməyə başladı. Bir zamanlar qüdrətli Osmanlı İmperiyasının zəifləməsində maraqlı olan və türk boğazlarını ələ keçirmək məqsədini güdən Avropa dövlətləri və Rusiya İmperiyası ermənilərin türklərə zidd planlarını hər vasitə ilə təşviq etməyə və dəstəkləməyə başladılar. Təsədüfi deyil ki, qatı millətçi erməni partiyaları olan “Qnçaq” (1887), “Daşnaksütun” (1890) və d. məhz Avropada və Rusiyada yaranmışdır. Erməni təşkilatları arasında daha güclü, intizamlı və konspirativ təşkilat olan “Daşnaksütun” artıq 1890-cı illərdə Türkiyədə silahlı üsyan hazırlayır və bununla Avropanın diqqətini ermənilərin milli mübarizəsinə cəlb edəcək münafişə yaratmağa ümid edirdi. Bu mərhələdə “Daşnaksütun” hələ yalnız Türkiyə ərazisində mövcud olsa da, onun fəaliyyətinin əsas bazası rus Ermənistanı idi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq erməni emissarları, agentləri və erməni əhalisinin Türkiyədən Cənubi Qafqaza axını güclənir. Artıq beyinlərə işləmiş bir ideyaya çevrilən “Böyük Ermənistan” şüarı ətrafında birləşən bu insan axını təşkilatlandırılmış hərbi dəstələr yaratmaqla fəal surətdə silahlanmağa başlayır. Bu dövr ermənilər silahları əsasən xaricdə, o cümlədən Rusiyada baha qiymətə alaraq gizli yollarla məskunlaşdıqları ərazilərə gətirir və məxfi anbarda mühafizə edirdilər. Silahlı dəstələrin ilk vəzifəsi yeni Ermənistan dövlətinin yaradılması üçün nəzərdə tutulmuş ərazilərdə yaşayan yerli türk və azərbaycanlı əhalini fiziki cəhətdən məhv etmək olur.

XX əsrin əvvəllərində Yaxın Şərqlə öz nüfuz dairəsini genişləndirmək uğrunda böyük dövlətlər – İngiltərə, Fransa, Rusiya, Amerika və Almaniya arasında – arasında mübarizənin kəskinləşməsi və bunun nəticəsi olaraq 1914-cü ilin iyul ayının 28-də I dünya müharibəsinin başlanması ermənilərə öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün geniş imkanlar açdı. Rusiyanın boğazlara və Konstantino-pola (İstanbula) yiyələnmək uğrunda ənənəvi istəyi yenidən baş qaldırılmışdı və hələ 1814-cü il fevralın 21-də Rusiyanın xarici işlər, hərbi və dəniz nazirləri Çar II Nikolayın bu məsələdə mövqeyini müdafiə edərək belə bir qərar qəbul etmişdilər ki, “böyük Avropa müharibəsi baş verərsə, Rusiya Bosfor və Dardanel körfəzlərində, Konstantinopolda öz hakimiyyətini qurmaq yolu ilə “şərqlə məsələsini” öz xeyrinə həll etməlidir”.

Rusiyanın bu təhdidləri qarşısında öz mövqelərini qoruyub saxlamağa çalışan Türkiyə 1914-cü il avqustun 1-də Rusiyaya müharibə etmiş Almaniyaya ilə müttəfiq olur və avqustun 2-də Türkiyə-Almaniya ittifaqı haqqında müqavilə imzalanır. Almaniyaya-Rusiya arasında müharibənin gedişində rus qoşunlarının qarşısında davam gətirməyən Almaniyaya rusların qoşunlarının bir hissəsinin geri çəkilməsini təmin etmək üçün Türkiyəni Qafqaz cəbhəsində hücumla keçməyə təşviq edir. Oktyabrın 29-da türk gəmiləri Rusiyanın Qara dəniz limanlarını bombalayır və bununla da Türkiyə-Rusiya müharibəsi başlanır. Qafqaz cəbhəsində isə rəsmi olaraq noyabrın 1-də Rusiya Türkiyəyə qarşı müharibə elan edir.

Birinci dünya müharibəsinin əvvəllərində Rusiya hər vasitə ilə ermənilərdə onların muxtariyyət və öz dövlətçiliyini yaratmaq haqqında gizli arzusunu daha da qızıqdırmağa başladı. II Nikolay özünün xüsusi Bəyannaməsində birmənalı şəkildə erməniləri, çoxdan gözlədikləri muxtariyyətlə cəlb edərək, Türkiyəyə qarşı Rusiyanın tərəfində fəal çıxışlara təhrik edirdi: “Ermənilər! Çarın hakimiyyəti altında öz qan qardaşlarınızla birləşməklə, siz, nəhayət ki, azadlığın və ədalətin dadını biləcəksiniz”.

Erməni millətçilərinin II Nikolayın vədlərini nə dərəcədə ciddi qəbul etdikləri isə “Daşnaksütun” partiyasının çara müraciətindən aydın görünürdü: “Bizim qəlbimiz elə bir güclü həvəslə dolmuşdur ki, əziz vətənimizin payına düşən sınağı rus silahının yeni əzəməti və Rusiyanın Şərqdə tarixi vəzifələrinin həlli ilə başa çatmasını böyük ümidlərlə özləyirik. Qoy rus bayrağı Bosfor və Dardanel üzərində sərbəstcəsinə dalğalansın. Əlahəzrət Hökmdar, qoy Sizin iradəinizlə Türkiyənin əsarəti altında qalan xalqlar azadlıq qazansınlar.”

Müharibə başlanan kimi bütün ermənilərin katalikosu V Gevork Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova məktubla müraciət edərək “erməni məsələsini” həll etməyin vaxtı gəldiyini xatırladır. Qafqaz canişini də erməni katalikosunu əmin edir ki, şərait yaranan kimi bu məsələ həll ediləcəkdir. 1914-cü il dekabrın 20-də Qafqaz cəbhəsində döyüş bölgələrinə gəlmiş çar II Nikolay ilə katalikos V Gevorkun 15 dəqiqəlik görüşü olur. Çar katalikosu “erməni xalqını yaxşı gələcək gözlədiyinə” əmin edərək ondan hansı ərazilərdə erməni idarəetmə üsulunun tətbiq edilməsini istədiklərini soruşur. Erməni katalikosu “6 vilayətdə (Ərzurum, Van, Bitlis, Xarput, Diyarbəkir, Sivas) və Kilikiyada, Aleksandretiyyə qədər dəmir yolunu Qarsdan davam etdirmək, Aralıq dənizinə qədər çatdırmaq olar” – deyər bildirir. Lakin İmperatorun həmin ərazilərdə nə qədər erməni yaşadığı, onların sayının nə qədər çox olduğu sualına V Gevork qeyri-müəyyən bir cavab verir: “Yeni sərhədlərdə erməni əhalisi kifayət qədər olacaq...” Bu cavab erməni milli-siyasi-dini qüvvələrinin “Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün iddia etdikləri ərazilərdə belə ermənilərin say üstünlüyü təşkil etmədiklərini anladığını və məhz bu səbəbdən məsələnin “həllini” həmin ərazilərdə yaşayan türkləri bütün vasitələrlə sıxışdırıb çıxarmaq, onların yerinə erməniləri məskunlaşdırmaq vəzifəsində gördüyünün bariz nümunəsi idi.

Beləliklə, I dünya müharibəsinin başlandığı dövr Türkiyə ilə müharibə apan və bu ölkənin ərazisinin böyük bir hissəsinə iddia edən çar Rusiyası ilə Türkiyə ərazində “Qərbi Ermənistan” dövləti yaratmaq istəyən ermənilərin maraqları üst-üstə düşür. Bu əməkdaşlığın ilkin nəticələri kimi ən əvvəl Cənubi Qafqaz ermənilərindən, daha sonra isə Türkiyə ermənilərindən ibarət könüllü silahlı dəstələrin yaradılmasına başlanılır. İlk vaxtlar erməni könüllülərinin sayı 2500 nəfər olduğu halda, sonralar bu rəqəm 6000, daha sonra 9000-ə çatır. 1916-cı ilin sonları üçün ermənilər Qafqaz ordusunda böyük əksəriyyət təşkil edirdilər. Məs., 1917-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Rusiya hökuməti tərəfindən təkəcə Tiflis səfərbərlik məntəqəsində hərbi xidmətə 304 164 nəfər çağırılmışdı ki, onlardan 121 321 nəfəri erməni idi. Lakin erməni generallarının Qafqaz ordusu tərkibində ayrıca erməni silahlı birləşmələrinin yaradılması haqqında dəfələrlə məsələ qaldırsalar da Rusiya Müdafiə Nazirliyi uzun müddət buna razılıq vermir. Yalnız 1917-ci oktyabrın 23-də Qars cəbhəsinin baş komandanının sərəncamı ilə iki erməni atıcı briqadası yaradılır. Beləliklə, ermənilər çar

hökumətinin hesabına leqal surətdə, qanuni şəkildə başdan-ayağa silahlanmaq üçün əlverişli şərait yaranır. 1918-ci ildə ermənilərin Cənubi Qafqazdakı qonşularına – azərbaycanlılara və gürcülərə nisbətən daha yaxşı silahlanmalarının və təşkil olunmalarının başlıca səbəbi də bu idi. Sonralar bu silahlı briqadalar erməni daşnak hökumətinin ordusunun əsasını təşkil edəcək və Qars vilayətindən başlayaraq İrəvan quberniyası, Zəngəzur və Qarabağda, daha sonra Azərbaycanın digər bölgələrində türk-azərbaycanlı əhalisinin kütləvi soyqırımını həyata keçirəcək.

Lakin 1914-cü ilin sonu – 1915-ci ilin əvvəllərində Qafqaz cəbhəsində əsas əməliyyatlar hələ Türkiyə ərazisində aparılırdı və məhz bu dövr yaranmış mövcud şəraitin və baş verən hadisələrin, xüsusən Van faciələrinin obyektiv qiymətini vermədən “erməni soyqırımı” kampaniyası haqqında tarixi həqiqəti bərpa etmək mümkün deyildir.

1914-cü ilin dekabrında Ənvər Paşanın komandanlığı altında Türk ordusunun Qars istiqamətində hücumu və ciddi itkilər verməklə Sarıqamışda ağır məğlubiy-yətə uğraması, cəbhə xəttinin yeni sərhədlərdə şərqi – Ərzuruma kimi sabitləşməsinə səbəb olur. 1915-ci ilin əvvəllərində rus ordusu cənub istiqamətində, İran sərhədləri boyunca Van gölü ətrafındakı rayonlara gözlənilmədən hücumu keçir. Türkiyə hökumətinə qarşı qiyam qaldırmaq üçün çoxdan fürsət gözləyən ermənilər əlverişli məqamın yarandığını düşünərək Vanda silahlı çıxışa başlayırlar. Van qubernatorunun 20 mart 1915-ci il teleqramında qiyamçıların sayının 2000 nəfər olduğu bildirildiyi halda, az sonra bu rəqəm 4000 nəfərə çatır, qiyam genişlənərək ətraf kəndlərə yayılır və az sonra yerli hakimiyyəti iflic vəziyyətinə salır. Qiyamın ilk gündən yerli türk əhalisinə, xüsusən qadın və uşaqlara qarşı yönəlməsi (müsəlman kişilər bu zaman cəbhədə idi), yolların bağlanması, müsəlman kəndlərinin yandırılması on minlərlə dinc müsəlman əhalinin köçürülməsini və bu yolla xilas edilməsini qeyri-mümkün edir. Bu hadisələrə qədər Vanın erməni əhalisinin cəmi 33.789 nəfər, yəni şəhər əhalisinin cəmi 42 %-ni təşkil etdiyi nəzərə alınarsa silahsız dinc müsəlman əhalisinin kütləvi surətdə qırılması arxasında “ərazilərin boşaldılması” planının durduğu artıq öz zamanında bu hadisəyə münasibət bildirmiş bütün müəlliflər tərəfindən təsdiq edilir. Aprel ayında erməni qiyamçıları Van şəhərini tamamilə ələ keçirərək “Daşnaksütun” partiyasının liderləri – Aram və Varelın komandanlığı altında erməni qərarı yaradırlar və bütün müsəlman əhalisindən təmizlənmiş Van vilayətini Rus ordusunun üzünə açırlar. Aprelin 28-də Yerevandan çıxan Rusiya ordusu mayın 14-də Vana çatır. Mayın 18-də Çar “Vanın erməni əhalisinə göstərdikləri sədaqətə görə” təşəkkür edir. Vanda rusların müdafiəsi altında erməni dövləti qurulur və Aram Manukyan rus qubernatoru təyin edilir.

Van hadisələri hələ 1915-ci ilin fevral ayından Şərqi Anadolunun bütün vilayətlərini – Zeytun, Bitlis, Muş, Sivas, Diyarbəkir və s. – bürümüş erməni qiyamlarının ən uca nöqtəsi olur. Qiyamçıların başçıları arasında Osmanlı Parla-mentinin erməni deputatlarının olması və onların rusların tərəfinə keçməsi faktı özlüyündə artıq bu qiyamların vahid mərkəzdən idarə edildiyinin bariz sübutu idi. Məs., Bitlis və Muş qiyamlarında Vandan deputat Papazyanın fəal iştirakı, Ərzurumdan deputat “Qarro” ləqəbli Pasdermacyanın hərbi əməliyyatlar başlanan kimi III Osmanlı ordusunun bütün erməni əsgər və zabitləri ilə birlikdə Rusiya ordusuna qatılması, daha sonra həmin birləşmələrin dinc müsəlman əhalisinə divan tutması, ümumiyyətlə, Türkiyə ordusunda olan 80 min ermənidən 15 min nəfərin dərhal əldə silah düşmən tərəfə keçməsi, qalanlarının isə, Türkiyə ordusuna arxa cəbhə-dən hücum etməyə hazırlaşması kimi məlumatlar Türkiyə hökumətini nəhayət ki, müvafiq tədbirlər görməyə vadar edir. Beləliklə, müharibə başlanan zaman özünün erməni təbəələrini silahlandırmaq və ordu sıralarına səfərbər edən Türkiyə hökuməti onların kütləvi fərariliyi və vətənə xəyanəti qarşısında müharibə dövrü üçün çox loyallaşdırılacaq bir qərar verir: ermənilər döyüşən hissələrdən çıxarılaq mühəndis hissələrinə göndərilir. Bu hissələrin hansı ölkəyə “sədaqətli” olduqları tezliklə Vanda özünü göstərir. Qeyd olunmalıdır ki, ermənilər yalnız Qafqaz

cəbhəsində deyil, Dardanel boğazı yaxınlığında (Yalov, Bura, İzmit və s.) da qiyamlar qaldıraraq Antantanın desant qoşunlarının İstanbula çıxmasına şərait yaradırdılar.

Lakin Türkiyənin nəinki erməni hərbiçiləri, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, erməni siyasətçiləri də yüz illərlə firavan və rahat yaşadıkları, böyük sərvətlərə və yüksək mənəblərə yetişdikləri, azad yaradıcı və siyasi fəaliyyətlə məşğul olduqları bir ölkədə görünməmiş fərarilik və xəyanət nümunələri göstərilir. Türkiyənin bütün iri şəhərlərində, o cümlədən İstanbulun özündə olan saysız Erməni Komitələrinin başçıları və üzvləri – erməni milli hərəkatının “intellektual” rəhbərləri həmin dövr geniş kordinatorluq funksiyasını yerinə yetirir, əyalətlərdəki hadisələri nizamlaşdıraraq yanaşı, Britaniya, Fransa və Rusiya siyasi dairələri ilə sıx əlaqələr saxlayır, müttəfiqlərin Osmanlı imperiyasının paytaxtına tənənəli gəlişini hazırlayır və “Erməni dövlətinin” yaranmasına qalan vaxtı yaxınlaşdırırdılar. Məhz bu şəraitdə, İstanbulda ermənilərin dövlət çevrilişi etmək planlarından məlumatlanan Türkiyə hökuməti 1915-ci il 24 aprel tarixdə İstanbulda və ölkənin digər iri şəhərlərində erməni komitələri mərkəzlərinin dərhal bağlanması, sənədlərinin müsadirə edilməsi, rəhbərlərinin isə həbsi barədə qərar verir. İlk mənbələrdə bu qərar əsasında həmin gün 600 nəfər “erməni intellektuallarının” – “yazıçı, şair, jurnalist, siyasətçi, həkim, vəkil, hüquqşünas, müəllim, alim və din xadimlərinin mərkəzi həbsxanaya göndərildiyi” bildirilir. Beləliklə, 24 aprel 1915-ci il tarixi – erməni separatçıları, terrorçuları və qatillərinin ideya rəhbərlərinin həbsi günü – az sonra güc toplamağa başlayacaq “erməni soyqırımı” kampaniyasının başlanması günü kimi qəbul ediləcək və “xalqı məhv etmək üçün əvvəlcə onun səsini susdurdular” məntiqi ilə izah ediləcək. Əslində müharibə başlandıqdan 6 ay müddətində erməni qiyamçı təşkilatların başçıları və üzvləri olmuş bu “600 intellektualın” həbsi deyil, bu həbsin çox gec həyata keçirilməsi heyrət doğurduğu halda, bu hadisə dərhal Türkiyə əleyhinə geniş təbliğat kampaniyasının başlanmasına səbəb olur. Bir hissəsi tanınmış şəxslərdən ibarət olan ermənilərin guya “Anadoluya deportasiya edildiyi və öldürüldüyü” barədə şayiələr yayılmağa başlayır. Əslində həmin şəxslərin yalnız bir qismi mühakimə edilir, qalanları isə az sonra azadlığa buraxılır və öz həyatı ilə yaşayır. Lakin “600 qurban” haqqında buraxılmış təbliğat mexanizmi artıq öz işini görür. Maraqlıdır ki, sonralar Türkiyə hökumətinin rəsmi sənədlərində 24 aprel tarixində həbs edilənlərin sayının 600 deyil, 2.345 nəfər olduğu göstərilərsə də erməni təbliğatı özünün artıq dünya ictimaiyyətinə elan etdiyi rəqəmi “korrektə” etməyi lazım bilmir.

Gec də olsa dövlət üçün təhlükəli hesab etdiyi erməni xadimlərini zərərsizləşdirməyə – hələlik yalnız polis tədbirləri ilə – başlayan Türkiyə hökuməti bu tədbirlərin davamı kimi cəbhə zonalarında yaşayan və kütləvi surətdə Osmanlı dövlətinə itaətsizlik nümayiş etdirən, xüsusilə yerli dinc müsəlman əhalisinə qarşı açıq müharibə aparan erməni əhalisi ilə bağlı məsələlərin həlli yollarını axtarır. Türk ordusunun geri çəkildiyi bir zamanda, 1915-ci il may ayının 2-də Türkiyənin hərbi naziri Ənvər Paşa Daxili İşlər Naziri Tələt Paşaya yazdığı məktubda Van gölünün ətrafında yaşayan ermənilərin tam hərbi hazırlıq vəziyyətində olduqlarını və silahlı qiyamı davam etdirmək niyyəti güddüklərini bildirir və qiyam ocaqlarını söndürmək üçün onların bu ərazilərdən köçürülməsini məqbul sayır. Bu məktubda rusların aprelin 20-də Rusiya ərazisində olan müsəlmanları öz sərhədləri hüdudundan çıxararaq Türkiyə ərazisinə qovduqlarını xəbər verən Ənvər Paşa, “cavab addımı” olaraq ermənilərin də ya Türkiyə sərhədlərindən çıxarılaraq Rusiya ərazisinə qovulmasını, yaxud da onların ailələrin ilə birlikdə Anadolunun müxtəlif məntəqələrinə yerləşdirilməsinin zəruri olduğunu vurğulayır. Tələt Paşadan bu iki yoldan daha münasibini seçmək və həyata keçirmək xahiş olunur.

Fransız tədqiqatçısı Jorj de Malevil Ənvər Paşanın bu məktubunu “erməni soyqırımı” iddialarının əsassızlığı sübut edən ən mühüm sənəd sayır. Belə ki, etibarlılığı heç kim tərəfindən şübhə altına alınmayan bu sənəd bir çox mətləblərə aydınlıq gətirir. Əvvəla, düşmən tərəfə rəğbət bəsləməkdə şübhəli bilinən əhalinin deportasiyası təşəbbüsünün ilk əvvəl heç də türklərə deyil, ruslara mənsub olduğu (20 aprel 1915-ci ildə) və Ənvər Paşanın

bu ideyanı “cavab addımı” kimi məhz ruslardan aldığı məlum olur (hərçənd Rusiyanın türk əhalisi ruslar əleyhinə heç bir qiyam qaldırmamışdılar). Daha sonra, ermənilərin deportasiya edilməsi fikrinin onların Vanda silahlı çıxışlarından sonra, qiyam ocaqlarını yatırtmaq zərurəti kimi meydana çıxdığı, məktub yazılan tarixə qədər Ənvər Paşanın qiyamçı ermənilərə dair hələ qəti qərar vermədiyi, onların cəbhə önünə, yaxud arxaya köçürülməsi seçimi qarşısında qaldığı və 2 may tarixinə qədər bu tədbirlərin yalnız Şərqi Anadolunun qiyama qalxmış erməni əhalisinə aid edildiyi kimi faktlar Ənvər Paşa-nın liderlərindən biri olduğu Türkiyənin hakim “İttihad və Tərəqqi” partiyasının guya hələ 1915-ci ilin əvvəllərində “ermənilərin məhv edilməsinə” dair gizli plan qəbul etdiyi barədə “erməni soyqırımı” carçılarının iddialarını tam inkar edir.

1915-ci il mayın 2-də Ənvər Paşa yaranmış şərait üçün daha humanist seçim edir: “ön cəbhə” deyil, “arxa cəbhə” variantına üstünlük verilir, ermənilərin imperiyanın içərilərinə köçürülməsi qərara alınır. Bu humanizm türklərə və Ənvər Paşanın özünə baha başa gələcək. Tarix “Əgər” məfhumunu qəbul etməsə də, həmin dövr hərbi nazir yerli türk əhalisini öz yurdlarından cəbhə xəttinə qovan və bununla da yüz minlərlə müsəlmanı gülləyə hədəf edərək qırkıran ruslara (eləcə də Vanın işğalı zamanı ermənilərə) “cavab addımı” yolunu seçsə idi, mümkündür ki, bütün Anadolunu ermənilərdən təmizləyərdi və bu zaman rusların nümunəsinə müvafiq hərəkət etdiyi və bu addımın həmin şəraitdə tam ədalətli sayıla biləcəyi Türk tərəfini qınamağa heç bir əsas verməzdi. Lakin 26 may 1915-ci il tarixdə Şərqi Anadolu, Zeytun və Diyarbəkirin şərqinə doğru digər ərazilərdən erməni əhalisinin Mesopotamiyaya – Fırat vadisinə, Mosul, Urfa və Süleymaniyyənin ətrafına köçürülməsi haqda şifahi qərar qəbul edilir və şifrlı teleqramlarla yerlərə göndərilir. Qərar ermənilərin məskunlaşacağı yerlərdə qiyam ocaqlarının yaranmasına yol verməmək üçün onların yerli əhalinin 10 %-indən artıq olmaması, 50 evdən artıq erməni kəndlərinin salınmaması, erməni-köçkün ailələrinə yaşayış yerini dəyişmək hüququ verilməməsi kimi şərtlər irəli sürülür. Eyni zamanda köçürülməyə məsul şəxslərə ermənilərin həyatının və mülkiyyətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, onların ərzaqla təchiz olunması, bütün yol boyu istirahət imkanı verilməsi, eləcə də yeni yerlərdə onların gəlişi üçün hazırlıq görülməsi, evlərin tikintisi üçün dövlət tərəfindən vəsait ayrılması, kəndli və sənətkarlara toxum, əmək alətləri və digər ləvazimat verilməsi kimi şifrlı şəkildə göndərilən və gizli qalacağı ehtimal edilən göstərişlər Türkiyə hökumətinin bu tapşırıqlarında səmimi olduğunu göstərir. Beləliklə, Türkiyə hökumətinin ermənilərin köçürülməsi qərarı arxasında heç də “xain ermənilərdən qisas almaq” deyil, yalnız bir məqsəd – müharibə şəraitində türk ordusunun arxa cəbhəsini və cəbhə boyu əyalətləri erməni qiyamçılarından, casusluqdan, terrordan və üsyançı dəstələrdən təmizləmək – dururdu.

Lakin müharibə aparan bir ölkənin hökuməti üçün yeni və son dərəcə ağır problemlərin yaradıldığından xəbər verən bu qərarın icrası daha da ağır problemlər və çətinliklər yaradır. Yüz minlərlə adamın yerdəyişməsinin lazımi mühafizə olmadan, yarıqaçaq tayfaların (ərəb, kürd və s.), eləcə də erməni silahlıların zorakılıqlarından müsibətlər çəkmiş türk qaçqınlarının məskunlaşdığı ərazilərdən keçməklə baş verməsi erməni karvanlarına hücumlarla müşayiət olunur və köçürülənlər arasında çoxsaylı insan tələfatı, əmlaklarının isə qarət edilməsi ilə nəticələnir. Türkiyə hərbi tribunalı köçürülən ermənilərə qarşı cinayətlərdə müqəssir olanlara qarşı 1397 hökm çıxarsa da, faciələr geniş miqyas alır. Böyük itkilər verməklə Mesopotamiyaya çatan köçkünlər burada yaşamaq üçün əvvəlcədən heç bir hazırlıq tədbirlərinin görülmədiyi ilə üzləşir, səhrada, çay kənarında, tələsik quraşdırılmış düşərgələrdə yerləşməyə məcbur olan insanlar arasında aclıqdan, xəstəlikdən və zəiflikdən ölüm halları kütləvi şəkildə alır. Bu faciələrin şahidləri olan xarici missionerlər və diplomatlar ilk olaraq həyəcan dolu məlumatları öz ölkələrinə çatdırırlar və beləliklə, dünya ictimai fikrində “ermənilərin yenə də türklər tərəfindən qırıldığı, lakin qırğınların bu dəfə daha sistemli və ümumi şəkildə həyata keçirildiyi” haqqında rəylər yaradılır. Köçürülmənin son dərəcə nizamsız təşkili ilə bağlı bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblər üzərində dayanmadan

burada bir məqamı vurğulamaq vacibdir ki, bütün mövcud faktlar, sənədlər və sübutlar bu faciəli hadisələrin arxasında Türkiyə hakim dairələrinin erməni əhalisinin kütləvi surətdə məhv edilməsinə dair hər hansı məxfi planı, siyasəti, yaxud qəsd olmadığını təsdiq edir. Qeyd edilməlidir ki, həmin hadisələrdən az sonra güc toplayan və 100 ildən artıq davam edən “erməni soyqırını” haqda türklərə qarşı yürüdülmən əsassız ittihamların arxasında da istər həmin dövr, istərsə sonrakı mərhələlərdə həqiqət axtarışından daha çox siyasi məqsədlər və maraqlar dururdu. “Erməni” soyqırımı” kampaniyasının kimlər tərəfindən, nə vaxt, necə başladığı, genişləndiyi və hansı istiqamətlərdə davam etdiyi böyük və ayrıca mövzudur. Burada həmin kampaniyanın tərkib hissələrindən olan yalnız bir məsələyə – 1915-ci il ermənilərin köçürülməsi zamanı ölmüş insanların sayı məsələsinə aydınlıq gətirək. Kütləvi insan tələfatı ilə səciyyələnən faciələrdən danışarkən rəqəmlərin az və ya çoxluğuna istinad etmək və statistikaya söykənmək mənasızdır. Günahsız və köməksiz, ən kiçik etnik qrupun, məqsəd-yönlü şəkildə öldürülməsi də soyqırımı sayılır. Lakin “erməni soyqırımı” carçılarının, xüsusilə ermənilərin özlərinin yalan, təhrif, saxtakarlıq və uydurma ittihamlar əsasında “soyqırımı” qurbanları kimi qələmə verdikləri itkilərin sayını daima artıraraq, sonda bu rəqəmi 1914-cü ildə Osmanlı imperiyasının bütün erməni əhalisinin sayına çatdırması heç bir məntiqə sığmır. Erməni itkilərinin sayına dair irəli sürülən ən müxtəlif rəqəmlərlə bağlı mülahizələrə toxunmadan bildirək ki, bir amerikalı mütəxəssisin rəhbərlik etdiyi statistika xidmətinin 1914-cü il üçün Türkiyənin ümumi əhalisinin rəsmi statistik məlumatları əsasında hazırladığı rapordda irəli sürülən rəqəm – qurbanların sayının 300 000-ə qədər olması – daha inandırıcı görünür (müqayisə üçün: 1914-cü ildə Şərqi Anadolunun “erməni” vilayətlərində 2.295.795 nəfər müsəlman əhalisi yaşayırdı, müharibədən, qətlərdən və saysız yerdəyişmələrdən sonra bu rəqəm 600.000 nəfər təşkil edirdi).

Erməni qurbanların sayına dair 300 000 rəqəmi 1918-ci il 11 dekabr tarixdə erməni mənbələri əsasında Erməni münayəndə heyətinin başçısının Fransa Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim etdiyi məlumatlarla üst-üstə düşür. Qeyd olunmalıdır ki, bu 300 000 nəfər sırasına “itkin düşənlər” – Vandən qaçaraq Rusiya-Qafqaz ərazisinə keçən və sonralar burada məskunlaşan erməni əhalisi də daxil edilir.

“Van” qaçqınları məsələsi bilavasitə Azərbaycanla əlaqəli olduğu üçün bu məsələ üzərində bir qədər ətraflı dayanaq. Yuxarıda 1915-ci il mart-may aylarında Vanda baş verən faciələr – şəhərin ermənilər tərəfindən işğalı və rusların müdafiəsi altında erməni dövlətinin qurulması, yerli müsəlman sakinlərinə divan tutulması və şəhərin dinc türk əhalidən tamamilə təmizlənməsi haqqında danışılmışdı. Lakin tale, yaxud tarix Van məsələlərində ermənilərlə acı bir “oyun” oynayır. Rusların nəzarəti altında olsa da, Vanda hakimiyyətin ermənilərin əlinə keçməsi ermənilərdə nəhayət ki, Erməni dövlətinin yaradıldığı təsəvvürü yaradır və Şərqi Anadolunun digər vilayətlərində yaşayan erməni əhalisinin kütləvi surətdə “yeni erməni dövlətinə” axışib gəlməsinə səbəb olur. Lakin 1915-ci ilin ortalarında cəbhədə vəziyyət dəyişməyə başlayır. İyulun əvvəllərində Türkiyə qoşunları rusları sıxışdırır və bu vaxt Vanda sayı artıq 250 000-ə çatan erməni əhalisi “ölü doğulmuş” dövlətdə törətdikləri qətlərə görə cəzadan qorxaraq geri çəkilən rus-erməni qoşunları ilə birlikdə Cənubi Qafqaza üz tutur. Rusiya ərazisində çar hökumətin gözü qarşısında ermənilərin təzyiq və hücumlarına ilk olaraq Qarsın türk və azərbaycanlı əhalisi məruz qalır. Müharibənin başlanması və rusların Körpüköy ətrafında məğlubiyyətindən sonra 37 illik rus-erməni əsarətindən qurtulacaqlarına ümid edən Qarsın müsəlman əhalisi 1915-ci ilin əvvəllərindən başlayaraq bir neçə ay fasiləsiz olaraq xüsusi qəddarlıqla müşayiət olunan kütləvi qırğınlar və talanlarla üzleşir, 40000-dən artıq türk və azərbaycanlı qətlə yetirilir, minlərlə evlər, yüzlərlə kəndlər yandırılır və dağıdılır. Qars faciəsi bütün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisi arasında geniş əks-səda doğurur, Bakıda, Gəncədə, digər şəhərlərdə Azərbaycan ictimaiyyəti nümayəndələrinin yığıncaqları keçirilir, erməni ekstremizminin vüsət alması həyəcanla qeyd olunur. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Qars əhalisinə kömək üçün 3 dəfə Rusiya çarına müraciət etsə də, hər dəfə rədd cavabı alır. Nəhayət, Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimi Əlimərdan

bəy Topçubaşovun başçılığı ilə Tiflisə – Qafqaz canişininin yanına nümayəndə heyəti göndərilir. “Siz, Qafqazlı müsəlmanlar, bizim düşmənlərimizə yardım etmək istəyirsiniz. Müharibə zamanı buna icazə verilməz” – deyə nümayəndə heyətinin xahişi rədd edilir. Ə.b.Topçubaşovun cavabı daha məntiqli olur: “Siz, iki dövlət – Osmanlı imperatorluğu ilə Rusiya çarlığı müharibə edirsiniz. Biz, sizin düşmənlərinizlə deyil, işğalınız altına aldığınız vilayətlərdəki pərişan qardaşlarımıza insanı və maddi yardım etmək istəyirik”. İcazə alınır və Dr. Xosrov bəy Sultanovun başçılığı ilə heyət Novruz bayramı ərəfəsində Bakıdan çıxaraq Gəncəyə gəlir, burada əlavə maddi yardım toplayaraq Qarsa yollanır. Xosrov bəy 1915-ci il aprelin 8-də Ərdəhandan Bakıda çıxan “Kaspi” qəzetinə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Bütün müsəlman yaşayış məntəqələrində bir nəfər də olsa, canlı insan tapmaq mümkün deyil. Yalnız iki məntəqəyə 500-600 qadın və uşaq yığılmışdır. Onların arasında cəmi 6 kişi vardır ki, onlar da əldən düşmüş qocalardır”. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti “rəsmi qeydiyyatla 22000 nəfər Qars sakinlərinə 1917-ci ilin sonuna qədər yardımını davam etmiş və onları ölüm-dən qurtarmışdır. Bu insanların arasında minlərlə sahsız və yetim uşaq vardı.

Burada bir məqama xüsusi diqqət yetirilməlidir ki, Türkiyə vətəndaşı olan ermənilər öz vətənlərinə açıq xəyanət edərək rusların tərəfində türklərə qarşı vuruş-duqları halda, Qafqaz müsəlmanlarının türklərə rəğbət bəsləməsi, hətta xeyriyyə-çiliklə məşğul olmasını xəyanət kimi qiymətləndirirdilər. Erməniləri xəyanətə sürükləyən Rus hökuməti onları bu məsələdə də dəstəkləyirdi. 1915-ci ildə bölgə rusların nəzarəti altında olan zaman ermənilər Artvin və Ərdəhanın müsəlman əhalisini türk qoşunlarına xidmət etməkdə günahlandıraraq onların haqqında cinayət işi qaldırılmasını təklif edirlər! Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovu milliyətcə erməni arvadının vasitəsilə inandıran erməni xadimləri belə bir istintaqın başlanmasına nail olurlar. Nəticədə 840 nəfər türk həbs edilir, bölgənin bütün müsəlman əhalisi isə “vətən xaini” damğası altında sürgün olunmaq təhlükəsi ilə üzləşir. Bütün Rusiya ictimaiyyəti və mətbuatı bu məhkəmənin nə ilə bitəcəyini izləyir. Kömək yenə Azərbaycandan gəlir. Bakıdan və Gəncədən olan azərbaycanlı hüquqşünas və vəkillər təmənnəsiz olaraq böyük fədakarlıqla, yüksək peşəkar səviyyədə, türklərin müdafiəsini təşkil edir və yüzlərlə müttəhimə, o cümlədən vilayətin müsəlman əhalisinə bəraət qazandırırırlar. Sonda həbs olunanlardan yalnız 72 nəfərə edam, həbs və sürgün cəzası verilir.

Bu məhkəmənin qurulmasında ermənilərin əsas məqsədi türklər yaşayan bütün əraziləri təmizləmək idi. Bu işi hökumət əli ilə görə bilməyən ermənilər öz sınılanmış üsullarına – müsəlmanların yaşayış məntəqələrinə silahlı basqın yolu ilə torpaqların boşaldılması, yerli əhalinin qırılması və qovulması, onların yerinə erməni əhalisinin məskunlaşdırılmasına – qayıdırlar. Erməni mənbələrinin özlərinin verdiyi məlumatlara görə 1914-1916-cı illərdə Cənubi Qafqaza təqribən 350 min erməni köçmüş və onların böyük əksəriyyəti İrəvan quberniyasının ərazisində yerləşdirilmişdi.

Beləliklə, Osmanlı ermənilərinin yüz minlərlə əhalisinin nəinki “soyqırımına” məruz qaldığı, yaxud onların hamısının türklər tərəfindən imperiyanın daxili vilayətlərinə deportasiya edildiyi təsdiq olunmur, əksinə ermənilərin özləri tərəfindən Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarına köçürüldüyü və yerli türk-azərbaycanlı-müsəlman əhalisindən təmizlənmiş ərazilərdə məskunlaşdırıldığı tarixi sənədlər və faktlarla sübut edilir. Bu proses 1917-ci ildə, Rusiya İmperiyası çökdükdən, Qafqaz cəbhəsi dağıldıqdan sonra yeni vüsət alacaq və artıq yalnız İrəvan quberniyası deyil, Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ bölgələri də yeni erməni qaçqınları dalğası ilə üzleşəcək, 1918-ci ildə isə erməni silahlı birləşmələri artıq bütün Azərbaycan ərazisində azərbaycanlıların soyqırımını həyata keçirəcəklər.

Bu da qeyd olunmalıdır ki, I dünya müharibəsi başlandıqdan “Ermənistan dövləti” yaradılması məsələsi Antanta dövlətlərinin müzakirə obyektinə olsa da, hadisələrin gedişi göstərdi ki,

müttəfiqlərin, və xüsusilə də, Rusiyanın əvvəldən ermənilərə verdiyi vədləri yerinə yetirmək fikri yox idi.

(18 mart 1915 tarixdə İngiltərə, Fransa və Rusiya arasında bağlanan Konstantinopol sazişinə əsasən Konstantino-pol Rusiyaya verilməli, erməni əhalisi yaşayan ərazilər isə Fransa və Rusiya arasında bölüşdürülməli idi. Bir il sonra -16 may 1916-cı il yenə həmin dövlətlər arasında bağlanan Sayks-Piko gizli müqaviləsinə əsasən Türkiyə Ermənistanının böyük bir hissəsi sadə rus quberniyası şəklində Rusiyanın tərkibinə daxil edilirdi, rus hökuməti isə həmin ərazilərə Don, Kuban və Sibir kazaklarını köçürməklə "Türkiyə Ermənistanını" ruslaşdırmaq istəyirdi).

Müharibənin sonlarına yaxın Türkiyənin "erməni vilayətlərində" demək olar ki, erməni əhalisinin qalmaması həmin ərazilərdə erməni dövləti yaradılması şansını heçə endirir. Son nəticədə erməni dövləti Qafqazda, əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaradılır.

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi

tarix elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqişünaslıq
İnstitutunun baş elmi işçisi

"Azərbaycan" qəzeti, 24 aprel 2014